

Мектептегі А.¹, Қуанышова Л.Қ.²

¹филология ғылымдарының кандидаты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: amankos_54@mail.ru

²магистрант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
e-mail: kuanyshova.laura@mail.ru

ТЕЛЬЖАН ШОНАНҰЛЫ – ҰЛТ ЖАНАШЫРЫ, ӘМБЕБАП ҒАЛЫМ

Мақалада 1894 жылы дүниеге келген әмбебап ғалым Тельжан Шонанұлының өмірі мен тағылымды өмірбаяны сөз болады. Халық жанашырының қазақ әдебиетіне және руханиятына қосқан үлесіне баға беріледі. Ғалымның Алаш арыстарымен достығы мен арақатынасы ашылып, сабақтастыра, салаластыра түсіндіріледі. Сонымен қатар, ғалым, ағартушы, педагогтың жылдар бойы жазған еңбектері қарастырылып, оның өмірінен маңызды мәліметтер беріледі. Оның әр жылда жазған еңбектеріне талдау жасалады. Сондай-ақ, оның еңбектерінің қоғам арасындағы рөлі мен маңыздылығы талқыланады. Әрі педагогтың басқа да қайраткерлік қасиеттеріне жан-жақты сипаттама беріледі. Әр жылы халыққа сіңірген еңбегі мен адамгершілік парасат-парқына да үңілеміз. Қайраткердің қысқа да мәнді ғұмырындағы барлық сабақ болатын, үлгі ретінде айқындалған қасиеттері де таразыланады. Ғалым қалыптастырған оқу үрдісінің маңыздылығы жан-жақты сөз болады. Осы орайда, педагогтың жазған оқулықтарының бұқараға қажеттілігі де сараланады. Әрі ересектер үшін қалыптастырған әдебиеттерінің халыққа тигізген пайдасы да суреттеледі. Негізі ғалымның жалпы болмысы мен ғылымның арасындағы айырмашылықты табу қиын. Сондықтан, ғұламаның тағлымды тағдыры мен шығармашылығы толық зерделенеді. Әрі қаламгердің қайраткері ретіндегі болмысына сипаттама жасалады. Әрі ғалымның жиырма жылдық еңбектерін қайта зерттеу, қатарға қосу туралы сөз болады.

Түйін сөздер: ғалым, ұлттық руханият, педагог, қоғам қайраткері, Алаш.

Mektepteqi A.¹, Quanyshova L.Q.²

¹Candidate of Philology, al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: amankos_54@mail.ru

²Magistrant, al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty
e-mail: kuanyshova.laura@mail.ru

Telzhan Shonanuly – the defender of nation, the universal scientist

In article there is a speech about creative life of the scientist Telzhan Shonanovich who was born in 1894. The scientist's contribution to the Kazakh literature and spirituality of the people is estimated. Comparing and analyzing materials, friendship and the scientist's relation with representatives Alash speaks. Besides, the scientist, the educator, festival invitation of the teacher in years wrote, to life volume works important data. Wrote it every year the analysis of works is carried out. And also a role, in that as a result between society and the importance. 12. And festival of others invitation of the teacher activity of properties of comprehensive is given the characteristic. Every year merits to the population and morality and Parasat of a par yn fixed. Value all all life a lesson, standard, defined in quality and on short and properties of a tarazylanada. The scientist formation importance comprehensive the speech will be educational process. At the same time, wrote for festival invitation of the teacher is qualified services and to Kazakh. For adults and the literatures which rendered to the population and formation profit will finish. Fundamentals of science it is difficult to find a difference between life and the general scientist. Therefore, titan and fate of creativity lesson completely hybrid. And as heads the figure will be the description to a vetvepolzovatel. Repeated research and twenty years Works of the scientist, rehabilitation are told to the island.

Key words: scientist, national spirituality, teacher, public figure, Alash.

Мектептегі А.¹, Қуанышова Л.Қ.²

¹кандидат филологических наук, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: amankos_54@mail.ru

²Магистрант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы e-mail: kuanyshova.laura@mail.ru

Тельжан Шонанович – опора наций, универсальный ученый

Статья посвящена научной и творческой деятельности ученого Тельжана Шонановича, который родился в далеком 1894 году. Оценивается его вклад в казахскую литературу и духовность народа. Изучаются материалы, посредством которых объясняется дружба и отношения ученого с представителями Алаш. Кроме того, рассматриваются научные работы Т. Шонановича, дается важная информация о его жизни. Авторы исследования проводят анализ трудов, написанных при жизни автора. А также обсуждается роль и важность его научного наследия для общества. Особо отмечают авторы работы человеческие качества ученого, мыслителя, философа. За свою короткую, но наполненную смыслом и созидательным трудом жизнь Тельжан Шонанович успел очень много. Был автором учебников и пособий, предложил экспериментальный метод обучения, разрабатывал идеи Алаш. Авторы планируют продолжить свои изыскания, восстановить неопубликованные труды уникального ученого.

Ключевые слова: ученый, народная духовность, педагог, общественный деятель, Алаш.

Кіріспе

Азаттықтың ақ таңы ату себебі – қазақ қоғамын қалыптастырған арғы аталарымыздың ерен еңбегінің жемісі. Көк тудың көкте желбіреуі Алаш қайраткерлерінің қазақ үшін тынбай тындырған тынымсыз жұмыстарының арқасы деу бүгінгі ұрпақтың міндеті. Расымен, арайлап атқан таңның, қазақ болып оянған әрбір күніміздің өзі Алаш арыстарының тырысқандығынан деп білу бүгінгінің жастарына парыз. Еліміздің тұғыры биік, аспаны ашық, тәуелсіз болуына күш-жігер жұмсаған азаматтардың есімі бүгінде тарих толқынында өшпес ізін қалдырды. Олар қазақ жастарын патриоттық сезім мен шыншылдыққа жетеледі. Осыдан бір ғасыр бұрынғы дәуірдің тыныс-тіршілігіне зер салсақ, Алаш арыстарының арасында елге танымал болып үлгермеген, еңбегі білінсе де айқын көрінбейтін азаматтар жетерлік. Оларды зерттеп, болашақ ұрпаққа таныстыру парыз. Сондай әмбебап ғалымдардың бірі – Тельжан Шонанұлы. Ұлы қайраткер өзге асылдардай қалың қазақтың қамын жеп, күйін күйттеді. Халқына адал қызмет етті. Есіл ер 1894 жылы Ырғыз уезі, Аманкөл болысында қазіргі Ақтөбе облысы, Құлымбетов ауылында дүниесі ашқан. Көрнекті қайраткер тіл білімін ұйымдастырушы, ғалым. Жоғары білімді ол орыс, қырғыз, қазақ тілдерін еркін меңгерген. Тельжан Шонанұлы жастарды білім мен ғылымға үндеген бірегей азаматтардың бірі. Олардың қолына қалам ұстатып, өмірдің ғибадатын үйренген ұлы ұстаздардың қатарынан көрінді. Өзі жоғары білім алған соң, тәлімгер Тоқырауын болысындағы ауылдарды аралап,

жастарға білім береді. Хат танымайтындардың сауатын ашып, сауабы мол істің қожайынына айналады. Халық арасында ол туралы тек мақтау сөздер өріп жүретін. Бұл, дәйекті дереккөздерден табылған риясыз шындық. (Биографический сборник, 2007). Жарқын тұлғаның есімі құлаққа таныс болғанымен, оның Алаш қайраткеріне қалай айналғанынан көп адам бейхабар. Жалынды жас өрендерді жақсылыққа шақырып, тағылымды тәрбиелеп жүрген Тельжан Шонанұлының ұйымдастырушылық қабілеті мен біліктілігі дүйім жұрт арасында тез таралады. Осылайша, ол 1917 жылы I Жалпықазақ съезіне шақырылады. (Есқалиев С., 2014). Зиялы қауым бас қосқан бұл алқалы жиыннан кейін қажырлы қайраткер Алашорданың білім комиссиясының комиссия мүшесі болып тағайындалады. Түрлі ірі жиындарда сөз сөйлеп, таныла бастайды. Халықтың жағдайын ойлаған ұл бұнымен тоқтап қалмайды. Түрлі құзырлы қызметтер атқарып, кейіннен қайраткер әскери білім алу мақсатында қайта оқуға түседі.

Білімпаз ғалым қазақ өлкесін зерттеу қоғамдық жұмысына етене араласқан. Қазақ мемлекеттік педагогика институтын экстерн жүйесімен тәмамдап, сол жерде сабақ береді. Бүгінде 18 000-ға жуық қазақ жастары білім алып жатқан қара шаңырақ Қазақ мемлекеттік университетінде де 1934 жылы доцент болып жұмыс істейді. Жігітке жеті өнер де аз демекші, ағартушылықпен айналыса жүріп өзінің көркем туындыларын да шығарумен айналысады. Мәселен, «Сауаттан», «Жаналық», «Тіл дамыту», «Оқу құралы», «Қазақ тілі», «Жаңа арна», «Бастауыш мектептердегі қазақ тілінің әдістеме-

сі», «Шала сауатты ересектер үшін оқу құралы», «Орыстар үшін қазақша әліппе» сияқты еңбектері қалың жұртты сауаттылықпен сусындатты (С. Смағұлова, 1998). Қайраткердің әубастан-ақ, асыл армандарының бірі қараңғылықтың көлеңкесінде жатқан халықты білім нәрімен нұрландыру еді. Одан өзге ол сол кездегі өзекті мәселелерді қозғаудың жалықпайтын жаршысы болды. Әдебиет мәселесін зерделеушілердің алдыңғы қатарындағы адам Тельжан Шонанұлы. Ол «Абай кітабын бастыру керек», «Сәкеннің тілі туралы», «Бейімбет» сыңайлы келелі мақалаларында зиялылардың руханиятының өзекті қырларының сырын шерте отырып, қазақты бірлікке жетеледі. Жеке ұлт ретіндегі мәртебемізді жоғалтпауға, білім мен ғылымға деген құштарлықты арттыруға, тілдің тазалығын сақтауға ұрандады. Алаш қайраткері емле, әліпби, терминология туралы еңбектері одақ көлемінде танылып, түріктанушылар тарапынан лайық бағасын алған болатын. Қоғам белсендісі, халық жанашыры ұйғыр тілін де жетік меңгерген. Себебі, ол Д. Снегинмен бірігіп «Уйгурская поэзия» жинағын ұйғыр тілінен орыс тіліне тәржімалады. Тельжан Шонанұлы 1923-1937 жылдар аралығында, небәрі 14 жылда 72 мақала, 32 оқулықты келер ұрпаққа мирас етті (Сердалина С., 2016).

Өкінішке орай, жан-жақты білімпаз, энциклопедист, публицист ғалым 1937 жылы 19 шілдеде тұтқындалады да, КСРО Жоғарғы Соты әскери коллегиясы «үштігінің» үкімімен ату жазасына кесіледі. Артынша қайраткердің отбасы ойрандалып, аяулы жары Шаһзода Аронқызы да қуғын-сүргіннің құрбанына айналады. Ол да өзге арыстар сияқты өлім құшып кете барды. Алайда айылын жимай, қазақ үшін шыңғырып шындықты айтатын әділдігімен де ерекшеленген дара тұлға еді. Басқа тағдырластары сияқты қайта ақталу бақыты оған бұйырмады. Кеңес саясатының жылымық тұстарында қатыгездіктің сойқаны қамшыдан да ауыр тиіп, қабырғасын қайыстырды. Одақ тарағанға дейін цензура органдарының шығармаларына тыйым салынған үш қазақтың бірі болып қара тізімде тұрды. Бұған қарағанда есіл азаматты сұраушы, жоқтаушы болмағандай. Оның қадіріне жете алмағандардың да қатары сирек емес екені байқалады (Тілешов Е., Қамзабекұлы Д. 2014). Халықтың әлеуетін көп көрген асыл азамат 1916 жылдан бастап Алаш қайраткері ретінде белсене түсті. Ол осы жылғы қарулы көтеріліске қарсы болған Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, М. Дулатов бастаған зиялы қауымға қолдау білдірушілердің бірі еді. Ол Ақпан революциясынан

кейін де Алаштықтан адасқан жоқ. Мұрағатта «мен мұңдалап» тұрған мәліметтерге қарағанда, Тельжан Шонанұлының ғылыми-шығармашылық ғұмырбаяны сол кезде кезектесіп астана мәртебесіне ие болған қалалар Орынборда басталып, Қызылордада жалғасын тауып, Алматыда аяқталған. Ғалымның соңында қалған мұрасын шартты түрде бес тақырыпқа жіктеуге болады:

1. Тіл туралы еңбектері;
2. Тарих жөніндегі зерттеулері;
3. Әдебиет хақындағы ғылыми жұмыстары;
4. География ғылымын меңгертуге арналған оқулықтары;
5. Көсемдік туындылары.

Бұған қоса, Тельжан Шонанұлының шебер аудармашы ретінде орындаған аудармаларын ұмытпаған жөн (Тельжан Шонанұлы, 2011). Дарынды да жанашыр қазақтың біртуар ұлы, ұлағатты тұлға туралы сағаттап сыр шертуге болады. Алаш қайраткерінің үзеңгілес замандасы Ахмет Байтұрсыновтың талай мысалдары мен өлеңдерін орыс аудиториясына таратты. Оларды аудару жолында аянған жоқ. Ол 1928 жылы Ахмет Байтұрсыновтың 50 жылдығына арналған кітап шығару жөнінде көлемді мақаласын жариялады. Бәрін айт та бірін айт демекші, бірегей ғалым, Алаш зиялысы өзгенің қарымтасында кеткен қазақ жерлері үшін жан ұшырып, үндеу салды. Талай еңбектер жазып, алдын-ала туатын қауіп-қатерді болжай білді. Қорыта келе айтарым, қазақ ғылымын қалыптастыру жолында бозторғайдай бостандығын аямай еңбек еткен Алаш қайраткерінің ерен еңбегін атап айтпау мүмкін емес. Өткен ғасырдың 20-30 жылдары Алаш зиялыларын ғалымдардың, тарихшылардың Тельжан Шонанұлының ғылыми аманат мұрасына бейжайлық танытқаны күйіндірді. Оның сауатты мақалаларын, ғылыми еңбектерін, танымдық оқулықтарын, жалпы азаматтық ісін Кеңес үкіметінің бірмойын басшылары қаперіне де алмады. Тіпті, қазақ арасында қазақты отырықшыландырудың мемлекетке де, халыққа да тиімді жолын көрсете алатын адам барын ескермей, ақырында қазақты ашаршылыққа апарып соқтырды. Ал Тельжан Шонанұлын мұны бірінші болып айтқаны үшін ұлтшыл деп айдар тағып, репрессияға іліктірді. 1937 жылғы тоталитарлық жүйе ұйымдастырған саяси террордың құрбаны болған қайраткердің есімі мен шығармашылық мұрасы 60-жылға жуық тарихымыздың «ақтаңдық беттерінде» жүрді. Тек 1990 жылы 13 тамызда КСРО Президиумының «20-25 жылдардағы саяси репрессия құрбандарының құқықтарын қалпына келтіру туралы» Қаулы не-

гізінде Тельжан Шонанұлы толық ақталды. Бұнымен елін сүйген есіл ердің тарихын зерттеу тоқтап қалмайды. Соңғы уақытта қайраткердің өмірін және шығармашылығын зерттеуге мүмкіндік туды. Әлі де оның тиянақты да тағылымды туындыларын іздестіріп, талай баспа бетінде жаңғыртамыз деп сенеміз.

Негізгі бөлім

Тельжан Шонанұлы патша үкіметінің тепкісін көрген халықтың жәйін көріп, ұғынған ғалым. Балалардың сауатын ашу молданың ырығында тұрған кезенді де көзі көрген. Ғалым кейде патша озбырлығынан жаны қиналып, түршігіп, дүрліккен жұрттың кейпіне де куәгер. Болыс пен приставтан үрейі ұшқан үлкен-кішіні ұшырастырды. Молдадан білім алудың да қорқынышынан сейіле алмаған кезендерді де бастан өткерген халықпен достасты. Шынтауайтына келгенде, қарабайыр қазақты құл қылып жұмсап, қағаз бен қаламсапқа жақындатпау озбыр билік иелерінің басты мақсаты болған сәттерде, қысылтаянда да қазағым дейтін ер-азаматтардың бірі – Тельжан Шонанұлы. Мектеп болса да молдадан тәлім алатындардың бар үрейі оқулықтарынан айрылып қалу болды. Бұл заманның куәгері қазақтың мыңғырған мал соңынан ерген жайбасар емес, оқу мен білімге құштар екендігін айта алар еді. Осындай оқиғалардың куәгері болған жас Тельжан Шонанұлының өмірі ғылым, білім, халқым деумен басталды. Ол ағартушы-ғалым ретінде таныла бастаған сәттен халықтың қамын жейтін ер-азамат екенін танытты. Тельжан Шонанұлы тек балаларға ғана емес, ересектердің де білімін жетілдіруді көздеді. Ғылым саласында тереңінен еңбегін сіңіре жүріп, күллі қазақтың қамын ойлады. Дегенмен, алаш партиясының құрамына кіргеннен бастап ғалымның өмірі күрт өзгергені айқын. Жас кезінен бастап педагогтің өміріне зер салсақ, ол оқу-білімге құштарлығы ерте есейтіп, қоғамдық ортадағы құбылысты ой елегінен өткізген сайын оның рухани тынысы кеңінен ашыла түсті. Тельжан Шонанұлы ұлттық ақыл-ойымыздың сапалық дамуына үлес қосқан санаткерлердің бір төбесі, бірегейі. Себебі, ол оқулықтарды жазумен ғана шектелмей, тілдік ерекшеліктердің жойылуына грамматикалық тұрғыда әсер етті. XX ғасырдың басындағы тарихи өзгерістер тұсында қазақ халқының мәдени дамуына бойындағы бар күш-жігерін салған, сан алуан тақырыпта қалам тербеген асыл азамат түрлі сұрапыл сойқанға ілікті. Қанды қанжалдарға іліксе де, халқын бойтұмар етті. Ол бар-жоғы 43

жас қана жарық дүниемен дидарласты. Аз уақыт жер басып жүрсе де, шығармашылықтың биік шыңына шығып үлгерген азаматтың артынан құнды қазынасы қалды. Ол күллі қазаққа өшпес аманат. Әсіресе сол дәуір үшін өте зәру ғылыми-танымдық әдебиеттер мен оқулықтар, оқыту бағдарламасы мен әдістемелік құралдар, тіл үйреткіш пен сауат ашқыштар, тіл білімі мен әдебиеттануға, аймақтану мен саяси экономияға, аударма қисыны мен тәжірибесіне, ұлт мектебінің қалыптасуы мен тәрбиесіне, этнография мен қазақ жерінің отарлану тарихына арналған іргелі монографиялық зерттеулерін атап айтуға болады. Егер Телжанның тасқа басылған бұл еңбектерін заманындағы ұлттық баспа өнімінің сандық өсім көрсеткіші деңгейімен салыстырар болсақ, оның рухани мәдениетіміздің дамуы мен өріс жаюына қаншалықты үлес қосқанын айқындау қиынға соқпайды. Қазақ зиялыларының өлшенбес еңбегін жариялауда 1922 жылы ашылған “Қазағыстан мемлекет баспасы” ұйымы алдыңғы қатарда болды. Бұл күнде “Қазағыстан” баспа жұмысы жұмысын бастады. Тельжан Шонанұлының 10 жыл көлемінде атқарған ерен еңбегінің тізімін төмендегі кестеден көруге болады:

1921	3 кітап	7 500 дана
1922	52 кітап	18 400 дана
1923	49 кітап	15 045 дана
1924	62 кітап	183 000 дана
1925	46 кітап	408 000 дана
1926	56 кітап	434 590 дана
1927	49 кітап	420 400 дана
1928	127 кітап	500 дана
1929	179 кітап	730 дана
1930		550 000 үлкендер әліппесі

1921 жылы Тельжан Шонанұлының 3 қана кітап басылып, оның барлық саны 7 500 болса, 1930 жылы бір әліппенің өзі 300 000 кітап басылды. Екі жылдық оқу құралы ғана 150 000 басылып отыр. 1931 жылы тек үлкендер әліппесі ғана 600 000 басылғалы отыр. Сөйтіп, сан жағынан мұнан он жыл бұрынғы баспа жұмысымызды бұл күнгімен салыстыруға да келмейді. Екеуінің айырмашылығы зор. (Тельжан Шонанұлы, 2013) Бұл Тельжан Шонанұлының 10 жылдың ішінде жеткен жетістігі. Бұл рухани байлықты

педагогтің ғана байлығы емес, ұлттық құндылық ретінде құнттауға болады. Оқулықтардың көбеюі баспа жұмысының марқайып, мәдениетіміздің өскенінен де хабар береді деген автордың өзі. (*Т. Шонанұлы туралы, 2015*). Егер бұл қатарға ағартушы ғалымның баспадан жарық көрген төл еңбектерін қосатын болсақ, оның ұлттық рухани мәдениетіміздегі алар орны айрықша болары анық. Сондай-ақ, ол мерзімді баспасөзде орыс, қазақ тілінде жүздеген көлемді-көлемді ғылыми-теориялық және әдістемелік, қоғамдық өмірдің өте өзекті мәселелеріне үндеу салған Алаш арысы талай жарияланымның авторы. Оның әдеби қорында түрлі мақалалар мен өмірбаяндық очерктер, сын пікірлер мен суреттемелер, аудармалар мен хабар-ошар бар.

Нәтиже

Білгір ғалым, көсемсөз қаламгерінің қарымдылығын бірнеше ауыз сөзге толтырып сипаттау мүмкін емес. Себебі, Тельжан Шонанұлы ұшқыр, қай тақырыпқа жазса да ұстанған бағытынан таймай, толыққанды зерттеп, бірнеше рет көз жеткізіп талдайтын хас шебер. Осы орайда Тельжан Шонанұлы – қазақ журналистикасындағы өз алдына мектеп боларлық тұлға санатындағы дара құбылыс. Ол әр азаматтың қолына қалам ұстату арқылы қазақтың деңгейін көтеруге атсалысты. Өз заманының білімпазы жүрген ортасында сауат ашуға бейім болды. Себебі, әр қазақтың хат танығаны оның кеудесін қуанышқа толтыратын. Шалғай жатқан ауыл-аймаққа өзі жетпесе де өзі жазған дүниелермен жетті. Ел аузынан тастамай аңыз қылған биік тұлғаның кезінде жазған-сызғаны, сөйлеген сөзі, киген киімі, жүрген-тұрғаны, қысқасы, бар болмыс-бітімі үлкен мәдениетті, этикалық-эстетикалық сұлулық әлемін әрбір пенденің жүрек түбіне шым-шымдап сіңіріп тұрды. Саяси тұрғыда Ресей федерациясының субъектісі ретінде танылған Қазақ автономиясының, яғни ресми төл мемлекеттігінің бұғанасы бекіп, қабырғасы қатаюына Тельжан Шонанұлының қайраткерлік қарымы мен ұйымдастырушылық шалымы, ұстаздық ерендігі мен ғалымдық тереңдігі, күрескерлік табандылығы мен публицистік ұшқырлығының қосқан мол үлесі әлі талай еңбекке арқау боларына күмән жоқ. Ағартушы жастайынан аса еңбекқор жан еді. Ел оны қарыштай басқан қадамынан емес, атқарған қыруар шаруаларынан танытын. Еңбекқорлық қасиетін онымен араласқан замандастарының бәрі жақсы білді. Оның өскен ортасы Ырғыз өңірі, Ырғыз қаласы – кезінде қазақтың жақсысы

мен жайсаңының бас қосатын кішігірім рухани кіндігі болған құтты мекен. Ырғыз топырағынан ел-жұртының ыстық ықыласына бөленген сан алуан ірі тұлғалар шықты. Мәселен, Кеңес өкіметі орнаған әзірдегі Қазақстанның көрнекті қоғам және мемлекет қайраткері, ҚКСР Орталық Атқару Комитетінің төрағасы Құлымбетов Ұзақбай Желдірбайұлы, мәдениет қайраткері, ғалым Тел Жаманмұрынұлы, үкімет мүшелері Жүргенов Темірбек, Алманов Бәймен. Соларға өкшелес, қанаттасып ғылыми-ағарту жолын қуған Тельжан Шонанұлы шықты. Жалпы қазақ ғұламаларының қай аймақта дүниеге келгені емес, олардың арттарында қалдырған мәдени мұрасының құндылығында. Негізі, қазақтың бетке ұстар қайраткерінің жаны әрдайым жаңалыққа құмар болды. Ол Ырғыздағы екі кластық орыс-қазақ мектебінен 1908-1912 жылдар аралығында білім алады. Сол аралықта ол орыс тілін жетік меңгеріп те үлгереді. Оған орыстың классик ақын-жазушылары А.С. Пушкин, М.Ю. Лермонтов, А.П. Чехов, Н.А. Крылов, Л.Н. Толстой, М.Е. Салтыков-Щедрин, В.Г. Белинский, Н.В. Гоголь, Н.Г. Чернышевский, Н.Д. Добролюбов, Д.И. Писарев, т.б. шығармаларын қызыға оқып, танысуына мектептегі ұстаздарының ықпалы зор болды. Орыстың классикалық әдебиетінің үлгілерін оқу Тельжанның қиял қанатының алысқа самғауына әсер етті. Ол енді қолына түскенді оқи беруге әдеттенді. Осы жылдары оның қолына Санкт-Петербургтан басылған Абайдың тұңғыш жыр жинағы түседі. Абайдың поэзиясы мен ғибратты қара сөздерін оқу оны ерекше бір сезімге бөлеп, рухани қанаттандырады. Ол тек өзін тәрбиелеуде ғана емес, ұлт тәрбиелеуге үлкен үлес қосты.

Ойтолқы

Бұл ғалымды көптен өзге дара тұлға деп тануымызға негіз бар. Себебі, педагог ғалым ешқашанда жеке басының дара қасиеттерін дамытуды тоқтатқан емес. Әрдайым ізденіске бой алдыруды әдетке айналдырған. Мәселен, ол мектеп жанындағы кітапханадан үнемі орыс, татар және өзге тілдердегі мерзімді баспасөзді бақылаудан жалықпайтын. «Тәржіман», Орынбордан шығатын «Уақыт» газеттері мен «Шора» журналындағы түрік халықтарына ортақ қоғамдық-саяси, әлеуметтік-мәдени мәселелерге ден қоя бақылап отыратын. Бұл ұлтын сүйген жанның іс-әрекеті. Ол татар басылымдарын оқыған сайын білгенін шәкірттерімен бөлісіп отырды.

Ғалымдардың салиқалы пайымдауынша, тіл мәдени дамумен халықты сақтаудың маңызды шарттарының бірі болып саналады. Тіл болмаса халық, біріншіден, өзінің ұлттық бейнесін жоғалтуға, екіншіден, мәдени құлдырауға ұшырайды – деп жазды Тельжан. Бұл оның ұстанған принципі ғана емес, бүкіл өмірінің өзегі болатын. Ол жаңа әліпбидің қазақстандық комитетінің мүшесі болды. Ұлтымыздың мәдени құндылығының тұрақты дамуына өлшеусіз үлес қосты. Ол ғылыми-танымдық публицистикаға көбірек ден қойды. Себебі, ол өмір сүрген уақыт талабы рухани үдерісі сондай еді. Дегенмен, тұлға нені жазса да заманға сай өзекті мәселелерді жаңғырта білді.

Ғалым жазған «Сауаттан», «Жаңалық», «Тіл дамыту», «Оқу құралы», «Қазақ тілі», «Жаңа арна», «Бастауыш мектептеріндегі қазақ тілінің әдістемесі», «Шала сауатты ересектер үшін оқу құралы», «Орыстар үшін қазақша әліппе», «Қазақ тілінің оқу құралы», «Учебник казахского языка для взрослых» т.б. еңбектер халқымыздың сауатты болуына, дүниені тануына көп ықпал етті. Оның емле, әліпби, терминология жүйесі бойынша жариялаған жұмыстары сол кезде одақ көлемінде түріктанушылар тарапынан лайықты бағасын алды. Қайраткер әдебиет мәселесін де зерделеп отырды. «Абай кітабын бастыру керек», «А.А. Байтұрсынов», «Сәкеннің тілі туралы», «Бейімбет «От басында» атты мақалаларында руханияттың өзекті қырларын сөз етті. Қайраткердің саяси-тарихи білік дәрежесін көрсететін іргелі еңбегі – 1926 жылы жарық көрген «Қазақ жері мәселесінің тарихы» атты зерттеуі. Педагогтың жазған еңбектеріне ғана қарап оның дара әрі дана тұлға екенін тү-

сінуге болады. Оның әр қолтаңбасы түскен еңбегінде алып жүректің жатқандығын аңғаруға болады. Ағартушыны өзге Алаш арыстарын зерттегендей қыруар шаруалар жасалмағанмен, бертін келе әмбебап ғалымның қыруар қызметі айқындалып отыр. Жарқ еткен қазақ ғылымының жұлдызының кеңінен таныла алмауының да негізгі себебі жарық дүниемен бар-жоғы 43 жыл ғана достасқаны. Ауыз толтырып, мақтануға тұрарлық жәйт, Тельжан Шонанұлы сол шолақ өмірін түгел дерлік шығармашылыққа арнап, ұлтына адал қызмет етті. Оның жазбалары көне руна жазбаларындай аса құнды, бағалы. Ол қазақ ағартушылық саласына ерен еңбегін сіңірді. Сол заманның озық маманы, бүгінгінің жыр-дастанына айналды.

Қорытынды

Тельжан Шонанұлы әмбебап ғалым, қазақтың дарасы. Бүгінде анықталған мәліметтер бойынша, оның 10 жылдан артық мәдени мұраға қосқан үлесі зор. Өзге ғалымдар мен ағартушылардан ерекшелігі, ол тек мектеп оқушыларының сауатын ғана ашып қоймай, ересектерге арналған оқулықтарды жазып шығарды. Алаш қозғалысының белді мүшесі. Елінің қамын жеген бірегей азаматтардың бірі. Қазақ еліне сіңірген ерен еңбегінің арқасында қуғын-сүргінге іліккен оның өзі ғана емес жары Шаһзада Аронқызы да сұрапыл сүргіннің құрбаны ретінде қуғындалады. Халқын қызғыштай қорып, саяси қырына да ден қойып, құр қалмаған ғалымның тағылымды тағдыры барша қазаққа үлгі. Десек те, әмбебап ағартушының тағдыры мен шығармашылығын тереңдете зерттей түсу әлі қажет.

Әдебиеттер

- Биографический сборник (2007) Казахи в России: – С.279.
 Есқалиев С. (2014) Ұлт намысын биік ұстаған тұлға. – Ана тілі. – 15 б.
 Смағұлова С. (1998) Алаш. Алашорда-энциклопедия: – Алматы: «Арыс» баспасы. – Б. 350-351.
 Сердалина С. (2016) Особая страница нашей истории // Вести Семей. – С.6.
 Тілешов Е., Қамзабекұлы Д. (2014) Алаш қозғалысы энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы. – Б. 430-431.
 Тельжан Шонанұлы (2011) – шығармалар, зерттеулер және мақалалар Алматы: Ел-шежіре. – 368 б.
 Шонанұлы Т. (2013) Туралы материалдар. – Алматы: Ел-Шежіре. – 384 б.
 Шонанов Т. (2015) Бес томдық шығармалар жинағы: оқу құралдары, оқулықтар. – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 288 б.

References

- Biograpicheskiy sbornic- (2007) [Kazakhi v Rossyi[s – 279
Eskaliyev S. – (2014) – [Ult namysyn byik ustagan tulga] – Ana tili] – 15 b.
S.Smagulova-(1998) [Alash.Alash-orda-ensiclopedia] – Almaty: “Arys” baspasy b- 350,351
Serdalina S. (2016) – [Osobaya stranica nashei istori Novosti Semei]- s-6.
Tilshov E., Kamzabekuly D. (2014) [Alash kozgalysy ensiclopediaalyk anuktamalyk] – Almaty: 430-4310b.
Telzhan Shonanuly (2011) – [shugarmalar, zertteuler zhane makalalar] Almaty: El-shezire – 368b.
Shonanuly T.Turaly materialdar – (2013) – Almaty: El-shezire – 384 b.
Shonanov T. (2015) [Bes tomdyk shugarmalar zhinagy: oku kuraldary, okulyktar] – Almaty: Memlekettik tildy damuty instituty – 288 b.